

Kalaallit Nunaanni savaateqarneq:

Ullumikkut siunissamilu

■ INUUSSUTISSARSIUTIT

Bo Elberling Professor og centerleder (CENPERM)Københavns Universitet
redaktion@sermitsiaq.gl

Kalaallit Nunaanni sumiiffinni ikittuinarni kukkukuut qarlorpalaavat savallu qarluusarnerat tusaallugu ullaakkut itertoqarsinnaasarpog. Kujataanili Igalikumi taamaappog. Tassani inuuneq ileqqumisut ingerlavoq. Ungallut ajulaarnerat pissutigalugu savarpaa-luit nunaqarfingnamut pisimapput. Savat qimmiisa eqiagerpasillugit isigaat. Savat ukiussamut katersorneqalerpata qimmit ulappuserumaarput, savaaqqat toqoraavim-mukaassorneqartarput savallu piaqqiortut savat inaannut isertinneqartussaallutik. Qal-lunaatsiaqalermalli Kalaallit Nunaanni savaq-lerpog. Taamanikkut – ullumikkutut – nunap ivikkanik pissarititai malillugit savat amerlas-susiat naleqqussarneqartarput. Nunap ilusaa-ta savaateqarnermut tunngavissisnaanera soorunami silap allanggornera malillugu allanggartarpoq. Kujataa pillugu silap qanoq ikkumaarnissaanik periusissiap nutartikkap ilmanarsisippaa piffissami qaninnerusumit assersuutigalugu ukiussamut ivigartugassanik amerlanerusunik naatitsisoqarsinnaasog. Taamaattumik Kalaallit Nunaanni sumiiffiit nutaarluinnaat savaateqarnermut pingaarute-qalersinnaapput.

Qeriuannartoq pillugu ilisimatusarfik (CENPERM) Københavns Universitetimi tunngaveqarluni ilisimatusarfiuvoq pingortita-mik kulturimillu ilisimatusarfiuvoq. Taamatut ataatsimoortitsineq misissuinerit nutaanit aallaaveqarpoq angusallu uani saqqummer-sinneqarqamperput: Science of the Total Environment. Tassani narsaataareersut savaa-taareersullu, silamik ilisimasaqarnerit, naa-sut nunallu qanoq issusia pillugit ilisimasat ataatsimoortinneqartarput – aamma tassani silap qanoq innissaanik siulittuinerit at-tuumassuteqarlutik ajornartorsiutaasut oqaluserineqartarput. Assersuutigalugu siallertarnerata, nunap inuussutissartai, naa-supiluit nutaat, uumasut ajoqutaasut nunallu neriorneqarneranut attuumassuteqartut nalornissutigineqartut. Imminut napatinne-qarsinnaasumik savaateqarneq akerleralugu kussiniliornerit, imerterunerit naggorisaa-nerunerillu aamma savaateqarner-mik inuussutissarsiteqarneq politikikkut tapersorneqarusunneranni oqimaqatigiis-sitsineq maannakkorpiag eqqartorneqartoru-jussuupput.

Kujataani kangerlorujussuarni Erik Aap-palaartup Kalaallit Nunaannut tikinneraniit uumasuteqarneq inuit najuunnissaannut nunallu sermeqanngitsup atorluarneqarnis-saanut pingaaruteqarsimapput. Islandimiu naasorissaasorsuaq ukioq 985-imi Kalaallit Nunaaliarluni aallarpoq. Islandimiiit umiarsuit 25-t ilaqutariaanik, inussiaatinik uumasu-tinillu usisut atorlugit aallarpoq. Uumasuutit ukiuni tullerni 500-ni qallunaatsiaat inuu-nissaminut tunngavissaat. Qallunaatsiaat naasorissaasuvissuupput. Savaateqarput, nersussuaateqarput, savaasaateqarput, puulu-kiuteqarput hiistiuteqarlutillu. Aasakkut uu-masut isitsaaliornarlugit nutaatit ivigartallit illunut qaninnerniittut ungalulersorneqartar-put, taamaallutik ukiassalernerani ukiumut atugassangorlugit katersorneqarsinnaasarniassammata. Uumasut aasakkut narsaatit avataanni qaqqani ivigartortinneqartarput. Taamaallutik savaateqarfinni ataasiakkaani

aasakkut aniguisimasunik savaaqqanik qas-sinik peqanermik aamma ukiussamut iviit qanoq amerlatigisut katersorneqartarneran-nit killilersorneqartarput. Periuseq tamanna Kalaallit Nunaanni nutaaliaasumik savaate-qarnermut suli tunngaviuvoq. Narsaatini illut eqqaanniittuni naggorisaaatinik aamma ukiussamut tapertassatut nerisitsarnerit ul-lumikkut pitsanngorsagaapput tunisassiornis-samullu qulakkeerutaallutik.

Silap allanggornera

Ivikkat sermersuup qanittuani qorsooqqin-nerusarput. Tamanna nunaviup silaanik silaqarnermik pissuteqarpoq, taamaallutik aasat kiattut savaateqarnermut iluaqutaas-qaat. Erik Aappalaartup illuutini Sermer-suarmiit 20 kilometerinik qaninnerusumut Brattahlidimut (maannakkut Qassiarssuk) inissippaa.

Erik Aappalaartup Kalaallit Nunaannut tikinneraniilli sila savaateqarnermut soo-runami aalajangiisusimavoq aamma silap pissusaata allanggartarnera takornartaanngi-laq. Ukiut siallerfiunngitsut ukiunit sialler-fiusunit taarserneqartarput. Piffissat kiattut nillernerusumit taarserneqartarput. Kalaal-lit Nunaanni nunalerisarnernit siullerniilli nassaarpasuit takutippaat piffissat nillertut, siallernerulersarnera, nerisassaatikinnerun-erit, ivigartorpallaarnerit, nunap neriorneqar-nera sioqqanillu persertarnera 1400-kkunni qallunaatsiaat inuussutissaataarunnerannut peerunnerannullu pissutaasimagunarpot.

Qallunaatsiaat kingorna Kalaallit Nu-naat piffissami sivisuumik savaqanngilaq. Tamanna ilaatigut ukiut akulliit qaangiukkia-rtulerneeranni sermersuaqarfeeraqarneranik aamma 1850-kkut missaanni qaangiuttumik pissuteqarpoq. Piffissat sivikinnerpaamik pingasut nunarsuup avannaani kianngin-nerpaaffiit atuupput, taamaattumik piffissaq sermersuaqarfeeraasog nillertuaannartutut isigineqarsinnaanngilaq. Ilisimatusarnerit ilaasa ukiukkut sila allanggartarnerusartoq takutippaat.

Ukiuni kingullerni 100-ni savaateqartarnerit

Piffissami 1927-miit 1960-imut savat piaqqiort-ut Kujataaniittut 5.000-iniit til 50.000-inut amerlipput. Amerleriaat malunnaateqarlua-rtog – ingammik sila kissartarlunilu niller-tittartog eqqarsaatigissagaanni. 1960-ikkut naaleranni ajutoortoqarpoq, tamatumani sa-vaateqarnermi ajornartorsiuteqarneq 1970-ik-kut naanerannut atuulluni. Tamatumunnga sila nillernerusog sivisuumillu aputeqartarne-ra pissutaavoq. Tamanna savanut savat inaan-niitinneqanngitsunut sakkortuvoq, tamatu-malu kingorna savat piaqqiortut tamarmik ukiukkut savat inaanniitinneqartarnissaannik piumasaqaateqartartalersimavoq. 1970-ik-kut qeqqanniilli savat piaqqiortut amerlas-susiat patajaatsumik 20.000-it missaanniittu-arsimapput. Ullumikkut savaateqarfiit 40-50-it savaateqarnermik tunngaveqarlutik ingerlap-put. Savat katillugit 50.000-it missaanniittut aasakkut qaqqani ivigartortarput. Ukiuni kingullerni 20-ni kiannerulerata malitsigisa-anik uumasut amerlisimannngillat, taavami siunissami qanoq pisoqassava?

Misissuinerit nutaat

Misissuinerit nutaami narsaataareersut periuseq GIS (Geographical Information Sy-

stem) atorlugu ilisarnaasersorneqarsimapput. Ilaatigut narsaatit sinerissamut sanilliullugit sumiinnertut aamma nunaqarfimmot qanin-nermut qanoq qanitsiginersut, sivingassusiat kujammullu samminerat misissorneqarsima-put. Tamatuma kingorna qaammataasanit assilisat tunngavigalugit qorsuussutsimik uut-tuusiortoqarsimavoq (NDVI, Normalized Dif-ference Vegetation Indeximik taaneqartartog), taannalu ataatsimut ivigaqassutsimut uut-tuutaavoq. Qaammataasanit assinik tamak-kuninnga misissueqqissaarinerit takutippaat aasaq kiattoq aamma narsaammi qaqqani-luunniit qanoq ivigaqartiginera imminnut ataqatigiilluinnartuusut. Tamakku saniatigut ukiuni kingullerni 20-ni silap kiannerulerne-rata aamma nunap qorsuunerulernerata im-minnut ataqatigiittut, taamaallunilu savat ukiussamut nerisassaannik naatitsisoqarneru-salerluni. Tamakku imminnut ataqatigiinne-rat savaatilinnit uppenarsarneqarpoq.

Kalaallit Nunaata savai siunissarlu

Sila kiannerusog sivisunerusumillu naatit-sinnaaneq Kujataani ivikkanik amerlane-rusunik naatitsinerinik kinguneqarsinnaavoq, tassami ivikkanik naatitsineq sivisunerusog naatitsinerullu sivisusisia ivikkat naajartor-tarnerannut killilersuutaanerpaammat. Taamaattumik silap kiannerulerne-rata malit-sigisaanik ivigartorfissat annertunerulersin-naapput ivikkallu katersorneqartut amerlane-rulersinnaapput – imeq inuussutissalluunniit killiliisuunngippata imaluunniit pisariaqar-titsineq malillugu naggorisaaasogannngip-pat. Aasani siallerpiarneq ajortuni imeq suliassaa-voq unammillernartog.

Kalaallit Nunaata siunissami silaa pillugu arlalinnik piususaartitsissutiniq peqartoqar-poq. Danmarks Meteorologiske Institutimi periuseq 5 x 5 kilometerinik annertussilik uuttuusiarineqarsimavoq, tamatumani silap kiassusissaa 2090-ip tungaanut agguqa-tigiissinneqarsimalluni. Periuseq tamanna arlalinnik nalorninartorsiortitsivoq, assersuu-tigalugu ukiut issippallaanngitsut silarloqqa-jaanerusarput. Ukiukkut siallersinnaasarpog aasakkullu panernersuaqarsinnaasarluni. Pisartut marluusut taakku siulittuutigineqar-sinnaanngillat kisiannili savaateqarnermut suliassaallutik unammillernartut.

Misissuinerit nutaami ukiuni kingullerni 20-ni silap allanggartarnera ivigaqassutsip allanggartarneranut attuumatinneqartarpoq. Ilisimasaq tamanna Kalaallit Nunaanni savaateqarnermi periarfissanik siulittui-nermut atorneqarsimavoq. Assersuutigalugu silap siunissami kiassusissaa aallaavigaanni misissueqqissaarinerit takutippaat maannak-kut narsaataareersut ukiuni tulluittuni 80-ini ivikkanik 50 procentinik amerlanerusunik katersiffiusinnaasut. Misissueqqissaarinerilli aamma sumiiffiit ilaat narsaatit atorneqar-sinnaasut annertuserujussuarnissaat takuti-ppaat, taamaattumik siunissami savaateqarner-mi, maannakkut atugassartitaasut atorlugit, savat 30.000 – 50.000-iusinnaapput.

Tamatuma saniatigut periutsimi sumiiffik allarluinnaq takutinneqarpoq, tassalu Nuup Kangerluani qallunaatsiaat nunaateqarfikuat Vesterbygden, taanna siunissami savaateqar-fissatut piukkunnartutut isigineqartog qarsu-pinneqarsimavoq. Sumiiffimmi attaveqaatit Kujataanisut ineriartortinneqarsinnaappata Nuup Kangerluani sumiiffiit ataasiakkaat im-minnut atasut 20.000 – 30.000-inik savaateqar-fiusinnaapput. Silap saniatigut nunap qaava savaateqarnerup siunissaanut takussutissat

aalajangiisusut ilagilluinnarpaat. Kisianni narsaatit ataasiakkaat kussiunikkut, imerte-rinikkut naggorisaaanikkullu sunnerneqarsin-naapput.

Inuussutissarsiat ineriartorfiusog

Nunamik pitsaasumik amigaateqarneq ajornartorsiutaajuarsimavoq sulilu taamaal-luni aamma narsaasiornerit aningaasartuuter-passuusarput. Ujaqqat piarneqartussaapput aamma akuttunngitsumik kussiuisoqarta-riaqarlunilu imerterisoqartariaqartarpoq. Savaatillit ullumikkut nutaanik narsaasior-nernut, savat inissaannik imerterissutinillu pisiortornernut aamma uumasuutit qassiune-rat malillugu tapiissuteqartarneratigut ikiorserneqartarput. Akerlianik kalaallinut inuiaqatigiinnut neqinik tuniniaasogartarpoq. Siunissami nunaatillit namminneerlutik savat nerisassaannik naatitsisarsinnaanersut aala-jangiisusissaaq – assersuutigalugu karrinik aamma Kalaallit Nunaata avataani savaaqqat neqaannik tuniniaaviliorqarsinnaasog, ajor-nanngippat igamut ikiinnarissanik aalajangiisusissaaq.

Naak sila kianneruleraluatoq inuus-sutissarsiummili ineriartortinneqartumi periarfissaqartoqarlualuatoq pissutsit arlalit pissutigalugit ineriartortitsineq arriissimavoq. Nutaanik savaateqarfiornerit narsaasiorne-rillu aningaasartuutitalerujussuupput, naallu savaateqarfinni arlalinni sinneqartoortoqarta-raluatoq sinneqartoortut narsaataareersunik imerteriviliornerit savallu inaannut nutaa-nut atorneqartarput. Kujataani savaateqarneq siunissami avannarparterumaarnersog paa-sinarsiumaarpog. Siulittuutit nutaat savanik toqoraavimmik pilersitsisoqarsinnaasappat aamma savaateqarfinnut nutaanut tapiissute-qartoqarsinnaanersog takutikkumaarpaat.

Kujataani politikikkut suliaqarneq Narsap pulammagiaani takuneqarsinnaalluarpog. Illoqarfik qaqqanik kusanartunit portusuu-nillu avatangiiseqarpoq. Illoqarfiup siunissaa siunissarlu maannakkut aalisakkeriviusima-sumit toqoraavimmillu nutaaliaasumit Neqi A/S-imit takussutissartaqarpoq. Maannakkulli aamma takornariat siumut tikkuussisuupput – aamma Kuannersuit oqallisaasog, tassa-niippat uran aatsitassallu qaqutigooortorpas-suit. Savimernigit immikkut illuinnartut sannamikku kemiskiusumillu naliitsunik piginnaanillit, assersuutigalugu anorisasio-rnemi saviup kajungerisaannut biilinullu innaallagiartortunut atorneqarsinnaasut. Kangerlummi ataatsimi savaaqqat neqaannik tunisassiortoqarsinnaanersog aatsitassanillu radioaktiviusunik piiaasogarsinnaanersog inuppasuit imminnut apeqqutigisarpaat. Savaateqarneq maannakkorpiag oqallisaasorujussuannorsimavoq.

Geografi. Kalaallit Nunaanni savaatillit siunissaat immaqa qaamanerulissaaq. Silap pissusaata allanggartarnerata malitsigisaanik savaateqarfinni ivikkanik amerlanerusunik katersisoqarsinnaavoq savanillu amer-lanerusunik piaqqiortitsisoqarsinnaalluni. Kisianni savaatillit maannakkut aatsitas-sarsiornissaq qinngornerillu radioaktiviusut pillugit oqallinnermit tatineqarput.